

ШЫТЫКІЭГЪЭЛЪАГЪУЭ ПЛЪЫФЭЦІЭХЭМ Я ГРАММАТИКЭ НЭЦЭНЭХЭР

Шэрджэс Зарегэ Валерэ инхуэ, филологие шэныгъэхэмкІэ кандидат, Федеральнэ кьэрал бюджет шэныгъэ ІуэхушланІэ «Урысейм шэныгъэхэмкІэ и академием и Кьэбэрдэ-Балкькьэр шэныгъэ центр» Федеральнэ шэныгъэ центрэм» и филиалым и адыгэбзэ секторым и лэжыакьуэ, zara7belle@mail.ru

Мы лэжыгъэм лэныкьуэ зэхуэмыдэхэмкІэ шызэпкьрыхаш адыгэбзэм (кьэбэрдэ-шэрджэсыбзэм) и шытыкІэгъэлабгъуэ плъыфэцІэхэр, шІэджыкІакьуэм и пашхьэ идолхьэ абыхэм я грамматикэ нэцэнэ зыбжанэр зищІысым теухуа кьэхутэныгъэ. Нэхь кууэ дытопсэлъыхь зэлыгыныгъэ мардэхэм, сыту жыпІэмэ, ахэр зэмылІэужыгъуэ кузду кьохуэ, абыхэм ящыц дэтхэнэ гъэпсыкІэми и кьэгъэщІыкІэм нэмьщІэ эмоцие, стиль, сыт лэныкьуэкІи узытепсэлъыхьын хуейр машІэкьымы, гулыгътэ нэхьыбэ а псоми яхуэщІыпхьэщ. Гу зылыгыттахэр нэхь нэІурыгъ иритщІу, ахэр уи фІэщ ящІу шапхьэхэр ядэщІыдгъуащ, ахэр кьызыхэхари кьэгъэлабгъуащ.

Статьям кьыщыдгъэсэбэпащ филологие шэныгъэхэмкІэ доктор БищІо Б.Ч. шІэуэ адыгэбзэм хузэхилхьа бзэщІэныгъэ фІэщыгъэцІэхэр.

Зэрыгъуэзэн псалъэхэр: адыгэбзэ, шытыкІэгъэлабгъуэ плъыфэцІэ, грамматикэ нэцэнэхэр, зэлыгыныгъэ, егъэлениныгъэ мардэхэр.

Дэтхэнэ бзэми ещхьу адыгэбзэми хэтц плъыфэцІэ псалъэ лэпкьыгъуэ. ПлъыфэцІэр – зи щхьэ хушцыт псалъэ лэпкьыгъуэхэм шыщу предметым и шытыкІэ, и теплъэ, ипкь зэрыщыт, и флагъ, нэгъуэщІхэри кьэзыгъэлабгъуэрщ [Шагиров 2004:91]. ПлъыфэцІэр, езы предметым и шытыкІэ е а предметым зэманкІэ, шІыпІэкІэ, бжыгъэкІэ зэрыхушцыт кьызырегъэлабгъуэм елыгытауэ, гупитІу ягуэш: шытыкІэ кьызырекІ плъыфэцІэрэ зыщыщыр кьэзыгъэлабгъуэ плъыфэцІэу [Эльбердов 1948: 60].

Мы лэжыгъэм дыщытепсэлъыхьынущ шытыкІэ кьызырекІ плъыфэцІэм.

ШытыкІэ кьызырекІ плъыфэцІэхэм кьагъэлабгъуэ предметым и нэцэнэ зэмылІэужыгъуэхэр нэхьыбэу е нэхь машІэу кьызырыхэщыр [Кабардино-Черкесский язык 2006: 129]: плъыфэ (плъыжъ, шІыху, удзыфэ) / *КьуэжІыпІэ лэныкьуэмкІэ бгы плъыжъым лъагъуэ кьытет чэщанэм хуэзаницІэу дыгъэм зыкьыІэтат* [Дыгъужъ 2011: 67]; псэушхьэм и цым и плъыфэ (гъуэ, кьарэ, кьуэху): / *Шы кьарэ дахэ жыболэ, ара? Дилац дэ анхуэдэ шы бэлыхь, КьарэкІэ деджэу* [Дыгъужъ 2011: 112]; шІыпІэ, зэман шытыкІэ/нэцэнэ (жыжъэ, куу): *Куэдэмы тепсэлъыхьащ а тІур, гукъэкІыж жыжъэхэр кьыщІагъэлабгъэрэ зэм дыхьэи-хьу, зэми я нэпсыр кьытетлэдауэ* [Кьэрмокъуэ 1988: 78]; хьэпшыным и флагъ-мыфлагъ зэрызыхашІэ органхэмкІэ кьатцІэр (ІэфІ, шабэ, мышу, гуащІэ): *Дзэжэр игъажъэу жыгей мафІэ гуащІэм шыбгъэдэсам хуэдэу, Билал и напэм кьещэцэхт ткІуэпс пщтырыр* [Дыгъужъ 2011: 45]; цІыху, псэушхьэ шытыкІэ (жы, нэф, бланэ): *Екьуб и гъащІэр гугъуэ зэрыщытар кьылуатэ и ныбжъым емьлыгытауэ ар и теплъэкІэ жы зэрыхьуами: и нэІухэр зэла кусэхэт, и щхьэщыр хужьыбзэу тхьуат* [Дыгъужъ 2011: 89]; акьыл, хьэл-щэн шытыкІэ (ерыщ, нэмысыфІэ, акьылыфІэ): *А шІалэ ерыщыр тынш цыкІукІэ ди пхьум кІэрыдгъэщытыкІыфыну сэ жысІэкьым* [КхьуэІуфэ 2000: 312].

Я гъэпсыкІэ, зэхэлъыкІэ елыгытауэ шытыкІэ кьэзыгъэлабгъуэ плъыфэцІэхэр ягуэш кьытемыкІарэ кьытекІауэ. КьытемыкІа плъыфэцІэхэр зэхэкІыркьым

лѡабжьэрэ лѡабжьэгъусэу, езыхэм я мыхьэнэкIэ шытыкIэ кѡагъэлѡагъуэ. Щапхъэ: *ин, фIы, цIэ, дахэ: И анэр псэукIэ зыцIэ, акъыл зилэ нэмыцэ цIыхубз дахэт* [Къэрмокъуэ 1988: 211]. КъытекIа пльыфэцIэхэр къохъу мыхьэнэ зэмылIэужьыгъуэ зилэ псалъэпкъхэм псалъэ къызэрыхъу лѡабжьэгъусэхэр япыувэкIэрэ. Щапхъэ: *узыниэ, укIытэ-х н.: Дэтхэнэ дохутырма шэч къытримыхьэжу къыбжылфэныуц дэхъших узыниэм узынишагъэ къызэрыдэкIуэр* [Нало 1990: 219].

ШытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэм зэлытыныгъэ мардэкIэ захъуэж. Абыхэм я закъуэщ зэлытыныгъэ зилэр [Джаурджий 1995: 125]. Щапхъэ: *лѡагэ – нэхъ лѡагэ – нэхъ лѡагэ дыдэ: Хъумакулэхэм, яцIыху машинэр зэрежалIэу, куэбжэ лѡагэр къызэлуахац* [Къэрмокъуэ 1988: 299]. *Абы и уэркъыгъэр сысейм нэхърэ зы теувэгъуэкIэ нэхъ лѡагэц* [Къэрмокъуэ 1988: 288]. *Нэхъ лѡагэ дыдэм цынэсым, лѡапэцIий зещI аби, кIэструл удзыфэ цIыкIур къыцигъэщIейкIэ, абы ит тхъу гъэвэжар кърекIутри зытрекIэж, и бгъэм къежэхъу* [Нало 1990: 318].

ШытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэм къатебгъэкI мэхъу зыгъэлъэщ, зыгъэмащIэ, уасэгъуэу, оценкэ гъэпсыкIэхэр: *нэхъ такъыр – нэхъ такъырылуэ: Пльыжыым и гум жьы дигъэкIыу псалъэр нэхъри къригъэблт, бел бгъуэшхуэри лъэцу цIлигъэлъадэт гум илэ ятIагъуэм, къыцилигъэлъэти лѡагэу Iуацхъэм дрипхъейт, ятIэ щабэхэр къытенэт, нэхъ такъырхэр къежэхъыжт* [Дыгъужь 2011: 106]. *Зыр нэхъ такъырылуэт, илгъэсибл и ныбжынт, адреи цIыкIур илгъэ епланэм хыхъауэ хуэбгъэфацэнт* [Дыгъужь 2011: 52]; *нэхъыфI – нэхъыфIы-ж: Уэлэхъы, арам цIыхубзым я нэхъыфIми укъызэригъэпэжынур!* [Нало 2012: 99]. *АтIанэ шыри нэхъыфIыжу къэжэниц, сэри нэхъыфIыжу сьлэжэниц* [Нало 2012: 99].

ШытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэм лѡабжьэужь -у/-уэ япыувэрэ къатокI шытыкIэ къызэрыкI къэхъукIэцIэхэр. Щапхъэ: *гуанэ – гуанэу: Сэри, абы ипсалъэ гуанэхэм укIытэр сцхъэцахуауэ, дадэм зыкъыкIэрызмыгъэхуу си Iэпхуамбэхэм дагъэр къыпыткIуу лы пшэрым мырамысэм езгъэпцIурэ сихъыт* [КхъуэIуфэ 2000: 47]. – *Анэм и нэ сабийм темыхуэу аракъэ къаупсэлъыр, – Мадинэ цыжиIэкIэ, Жамбот гуанэу абы йоплэ* [Хьэх 2013: 157]; *гъунэгъу – гъунэгъуу: Я гъунэгъу къуа-жэм цыцIити цIэщыгъуэ къыцыхъуа е зэ IуплэгъуэкIэ дихъэха* [КIэрэф 2009: 321]. *Мес, ищэ лъэныкъуэмкIэ уэсылэ къуршыжъхэри къоплэ, пцэдджыжъ бзыгъэм ахэр апхуэдизу гъунэгъуу болѡагъури, иджыпсту къопсэлъэным хуэдэц* [КIышккъуэ 2005: 222].

Сыт хуэдэ шытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэми къытебгъэкI мэхъу шыIэцIэ, лѡабжьэужь -гъэ пыбгъэувэрэ [Джаурджий 1995: 125]. Щапхъэ: *дахэ – дахагъэ: Мы хъыджэбз дахэ цIыкIур хэт ипхъу, ТIалэ? – желэри сэ къызоупцI!* [ЩоджэницIыкIу: 1962: 157]; *Шэджагъуэ мыхъуу дэ Балкъ Iуфэ дылухъац. Ди псы цIыкIур зыхэхуэжри, батэр цыдгъэшыну жыхуаIари арат, ауэ, нэху зэрыцэр ди нэгу цIэкI дахагъэм нэхъри кууэ дыхыхъа мыхъумэ, зы бдзэжъеи къыцыдубыдакъым* [Нало 1990: 121].

ШытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэ куэдым зэпэщIэувэ зэгъуэгъу къагъэхъу. Щапхъэ: *фIы – Iей, ин – цIыкIу, кIыхъ – кIэцIл: И лѡакъуэ кIыхъхэр партэм дэмыхуэу цIэкъуэдишкIауэ, ар и закъуэу и ужь дыдэм цыст* [Бозий 2003:100]. *И хъэпшытхэр игъэтIылыц, хъэ цIтам хуэдэу зилъыхри, и фоч кIэцIыр мывэжъ къуагъым ириупсеяц* [Нало 1990: 34].

ГъэнэхуакIуэ къалэн шагъэзащIэкIэ шытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэр ягъэнахуэ шыIэцIэм и ужь иту къокIуэ. Щапхъэ: *Мадинэрэ Маринэрэ Iуацхъэмахуэ лѡапэ цагъэкIуа махуэхэр ягу укIыжырккъым: хъэуар къабзэт, уэс хужьым нэр цыдджылт, цIыхухэр нэжэгужэт* [ШэджыхъэщIэ 1994:133].

Мыбы и лъэныкъуэкIэ шытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэр къашхъэщокI ягъэнахуэ шыIэцIэм и пэ ит зыщыщ къэзыгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэм.

ШытыкIэгъэлѡагъуэ пльыфэцIэхэм зэлытыныгъэ мардэу тIу яIэщ: зэгъэпщэныгъэ мардэрэ егъэлейныгъэ мардэрэ. Абыхэм я лѡабжьэм щIэлъыц къежъапIэ гъэпсыкIэр. А къежъапIэм зэлытыныгъэ иIэккъым, предметым

и шытыкIэ кыггэлъагъуэ кыудейш, адреи предметым емыггэпщауэ. Щапхъэ: *щIакхъуэ нцтыр, цIыхубз дэгъуэ, уафэ кьащхъуэ* н. *Уафэ кьащхъуэмрэ щIылъэ цхъуантIэмрэ* япэу *щызэIуплъар нышэдибэу уи гугъэну, уафи, щIылъи, мыви, жыги, удзи зызэщамыггэнцIыжу зэцыгуфIыкIт* [Елгъэр 1999: 212].

Зэггэпщэныггэ мардэм кьеггэлъагъуэ предмет зраггэпщэхэм я зыхэзым шытыкIэ гуэрыр нэхъыбэу е нэхъ мащIэу кыггэзырэхщыр.

Зэггэпщэныггэ мардэр кьеггэлъагъуа мэхъу ггэпсыкIэ зэхэлъкIэ, ар кьохъу псалъэкIапэ *нэхъ*-мрэ плъыфэцIэм и кьэжъапIэ ггэпсыкIэм зэхэувэкIэрэ:

КьэжъапIэ ггэпсыкIэ

быдэ
лъапIэ
лъэщ
дэгъуэ
фIы
нэху
фIыщIэ

Зэггэпщэныггэ мардэ

нэхъ быдэ
нэхъ лъапIэ
нэхъ лъэщ
нэхъ дэгъуэ
нэхъыфI
нэхъ нэху
нэхъ фIыщIэ

ПсалъэкIапэ *нэхъ*-р плъыфэцIэм и пэ иту кьокIуэ, ауэ плъыфэцIэм и пэ кьит наIуэ зыщI псалъэм и пэ кьиувэнкIи мэхъу. Щапхъэ: *Нэхъ теплъэ дахэ зилэ шы-хэр кIуэ нэтми нэхъыбэу яцэхуэрэ Iуашырт; Шы нэхъыфIхэр кыггэзырэхэхым икIи зэрыIуашым анхуэдизу кьыфIэмыIуэхуу, и напIэ мыхуадэу ар цхъэ еплъ-рэ?* [КIэрашэ 1986: 345]. ПсалъэкIапэ *нэхъ*-р плъыфэцIэ зыщIыггум пымыту ятх. Ауэ шытыкIэ кьэзыггэлъагъуэ плъыфэцIэ зы пычыгъуэ фIэкIа мыхъухэмрэ псалъэкIапэ *нэхъ*-мрэ зэпоувэ. Щапхъэ: *нэхъы-цIэ, нэхъы-жъ*.

Псалъэухам хэт зы шыIэцIэм шытыкIэггэлъагъуэ плъыфэцIэ зыбжанэ зэуэ дэщIыггумэ, зэггэпщэныггэ мардэр кыщыхъукIэ псалъэкIапэ *нэхъ*-р дэтхэнэ плъыфэцIэми шыпыуви, зэ фIэкIа щапмыуви шыIэщ. Зэггэпщэ: *Мы хъыджэбзыр нэхъ дахэщ, нэхъ Iуищ; Мы хъыджэбзыр нэхъ дахэщ, Iуищ.*

Псалъэухам хэт предметыр зраггэпщэ нэгъуэщI предметым и цIэри щыхэтым деж псалъэкIапэ *нэхъ*-м тIэунейрэ кьытреггэзэж, япэу кыщыхъукIэ лъабжьэужь *-рэ* пыту. Предмет зраггэпщэм и цIэр зыхъуэж псалъэзешэм итщ. А псалъэм Iэмал имыIэу и ужь итщ псалъэкIапэ *нэхърэ*, псалъэ зэпха а тIум кьаггэхъуу. Адрей ираггэпщэ предметым и цIэр кызылуэ псалъэмрэ псалъэкIапэ *нэхъ*-мрэ нэгъуэщI псалъэ зэпха кьаггэхъу [Шагириов 2004: 93]. Щапхъэ: *Жерацты лъэпкьым нэхърэ нэхъ шы дахэ цыIэкьым, – зы тIэкIу дэкIа нэужьым адэкIэ ГьуицIыпс жиIац* [КIэрашэ 1986: 133].

Псалъэухам ираггэпщэ предметым и цIэр хэмытынкIи мэхъу, ауэ ар хэтын зэ-рыхуейр гурылуэгъуэу шытщ. Щапхъэ: *Сэ нэхърэ нэхъыфI кьэбгъуэтмэ, сытцыггэ-упицэни, сэ нэхърэ нэхъыкIэ кьэбгъуэтмэ, уигу сыкьэкIыжыниц* [Нало 1990: 300].

Зэггэпщэныггэ мардэм зыггэлъэщ, зыггэмащIэ ггэпсыкIэхэр иIэщ [Урыс 2001: 118]. Зэггэпщэныггэ мардэ ггэпсыкIэм лъабжьэужь *-ж* пыувэфынуш. Абы мардэ шытыкIэр еггэлъэщ, урысыбзэм хэт «ещё» жыхуиIэм хуэдэу. Щапхъэ: *нэхъыфI – нэхъыфIыж, лучиий – ещё более лучиий, нэхъ губзыггэ – нэхъ губ-зыггэж, умный – ещё более умный, гугъу – нэхъ гугъуж: Псы цIыкIум дыIуту ды-зэрехари тыншу пхужьIэнутэкьым, ауэ кьыдэкIыжыныр куэдкIэ нэхъ гугъужт* [Жылэтеж 1983: 111].

Зэггэпщэныггэ мардэм и зыггэлъэщ ггэпсыкIэ кьаггэхъу плъыфэцIэм псалъэкIапэхэу *нэхъри*, *нэхъ* жыхуиIэхэр зэщIыггэу е *нэхъри* псалъэкIапэм и закъуэ гъусэ хуэхъуэрэ. Апхуэдэ ггэпсыкIэхэм деж псалъэухам хэт хъунукьым зраггэпщэ предметым и цIэр. Щапхъэ: *Еджэмэ нэхъри нэхъ адыгэ бзылхуггэфI хъункъэ* [КIэрашэ 1986: 121]; *Иджы, благгэ зэрызэхуэхъу лъандэрэ, Исуфрэ Бибол-лэтрэ я зэныбжьэгъуныггэр нэхъри нэхъ быдэ хъуат* [КIэрашэ 1986: 56].

Мыпхуэдэ гьэпсыкIэм пьувэфынуц льябжьэужь **-ж**-р. Апхуэдэм деж зэгъэпщэныгъэ мардэм и зэхэлъыкIэр мыращ: **нэхъри нэхъ** + плъыфэцIэ + льябжьэужь **-ж**. Щапхъэ: *Мы уэрамыр нэхъри нэхъ дахэж зэрыхъунур къащIэрт.*

ПлъыфэцIэм и зэгъэпщэныгъэ мардэм пьувэфынуц **IэджэжIэ, куэдкIэ, зыкъомкIэ, зыбжанэжIэ** мардэ къэхъукIэцIэхэр. Мыбыхэм зэгъэпщэныгъэ мардэр нэхъ лъэщ ящI. Щапхъэ: *нэхъ щIалэ – куэдкIэ нэхъ щIалэ, нэхъ цабэ – зыкъомкIэ нэхъ цабэ, нэхъыжь – зыбжанэжIэ нэхъыжь.*

ПлъыфэцIэм **нэхъ** и гьусэу къагъэхъу гьэпсыкIэм хэувэфынуц льябжьэужь **-Iуэ**. Абы щытыкIэм и мардэр егъэщабэ, урысыбзэм хэт льябжьэпэ **по**-м ещхъу. Щапхъэ: *нэхъ бзаджэ – нэхъ бзаджэIуэ, нэхъ хуабэ – нэхъ хуабэIуэ, нэхъ IэфI – нэхъ IэфIуэ.*

Зэгъэпщэныгъэ мардэ гьэпсыкIэм **зытIэжIуэ, тIэжIуэ, зымащIэжIэ** къэхъукIэцIэхэр хэувэмэ, абыхэм щытыкIэм и мардэр ягъэмащIэ. Щапхъэ: *нэхъ щIтыр – зытIэжIуэ нэхъ щIтыр, нэхъ лъахъшэ – зымащIэжIэ нэхъ лъахъшэ, нэхъ гугъу – тIэжIуэ нэхъ гугъу.*

Зы предметым и щытыкIэр нэгъуэщI предметым и апхуэдэ щытыкIэм щедгъащэжIэ, бзэм къегъэсэбэп льябжьэпэу **е**-рэ льябжьэужь **-эжI**-рэ. Мыхэр лэжьыгъэ къэзыгъэхъу льябжьэгъусэхэщ, абы къыхэкIки щытыкIэ къэзыгъэлыгъуэ плъыфэцIэхэм льябжьэпэ **е**-рэ льябжьэужь **-эжI**-рэ япыувэмэ, ахэр лэжьыгъэцIэ мэхъу. Щапхъэ: *IэфI – йоIэфIэжI, фIы – йофIэжI, бэ – йобэжI, Iуц – йоIуцэжI.*

Егъэлейныгъэ мардэм ит плъыфэцIэхэр адреи щытыкIэхэм сыткIи йолеикI (йофIэжI). Егъэлейныгъэ мардэм иIэщ къызэрыкIуэ, зэхэлъ гьэпсыкIэхэр.

Егъэлейныгъэ мардэм и къызэрыкIуэ гьэпсыкIэхэм къагъэлыгъуэ нэхъ ин дыдэ мардэр адреи предметхэм емыгъэпщэуэ [Урыс 2001:119].

Егъэлейныгъэ мардэм и къызэрыкIуэ гьэпсыкIэхэр (элятивхэр) къохъу къежъапIэ гьэпсыкIэм льябжьэужьхэу **-щэ, -Iуэ, -бзэ, -нс, -кIей, -ей** япыувэурэ:

-щэ: *IэфIыщэ, лъагащэ, щIыIащэ, щIтырыщэ:* «Дыгъэр, шапсыгъ фонащэм ещхъу, зэлэхъурейуэ жаIэ, – жиIуэрэ мэгунысэ, и цхъэ кIыхъыр игъэкIэрахъуэрэ. – Бетэмал, ар фонащэу щытамэ, ин дыди, IэфIыбзи хъунт; ауэ лъагащэщIи къыщIэпчыну улъэIэсынтэIым, улъэIэсынэу къыщIэпчыны, ар зи щIтырагъыр дауэ зэрытхынуэр? [Нало 2012: 20].

-Iуэ: *кIыхъуIуэ, сырыIуэ, дыджыIуэ, иныIуэ:* А вэхым Доныпсыр къыгъэкъуэ-лээн къащыхъуаами, зыгъэпсIакIуэхэр куэдрэ хэтыфтэкъым: ар иджыри **щIыIэIуэти**, зэ-тIэу нэхъ зыхамыдзэу къыхэжыжэти, пшахъуэ щIтырым хэлыныр нэхъ къыхахт [АбытIэ 1991:13]

Мы зи гугъу тцIа (**-щэ, -Iуэ**) льябжьэужытIыр щытыкIэгъэлыгъуэ плъыфэцIэ дэтхэнэми и псалъэпкъым пьувэфынухэщ.

-бзэ: *хужьыбзэ, мышуубзэ, къабзэбзэ:* Бзылхугъэм зэрахэбзэу, Заужан унэ кIуэцIыр зэпелъыхъ: **пэшыр къабзэбзэщ**, ихъурегъыр нэм къегуапэ обойкIэ IэжIуэпакIуэу къешхэжIарэ лъэгуми палас цхъуантIафэ ихъуэжэуэ, ауэ псом нэхъ дахэр ищхъэрэ блыным кIэрыт икафэ зэхэт кIыхъырат, тхъэмбылыфэрэ абджытсу, бар щIыIум лIы сурэт дахэ тету... [Нало 2012: 53].

-нс: *цхъуантIэнс, цIэрынс, мышуунс:* ИтIанэ «Ар сэрац. Сымис!» – жиIуэ пыгуфIыкIуэ утыкум къыхащ кIэстум фIыцIэ **щIэрынс**, джанэ хужь къыдэщIу зыщыгъ, зи цхъэц фIыцIэ Iувыр дахэу дэжъея щIалэ псыгъуэ кIыхъ нэ пIащэ пайIащIэр [Къэрмокъуэ 2007: 176].

Льябжьэужьхэу **-бзэ**-мрэ **-нс**-мрэ нэхъыбэм япоувэ плъыфэ, IэфIагъ/дыджагъ къызэщIэзыубыдэ щытыкIэгъэлыгъуэ плъыфэцIэхэм.

-кIей: *дахэкIей, дэгъуэкIей, щIыкIей:* Псэр IэфIу, щIылэжIэ **щIыкIей** дыдэу зыщIэмэ? [Хъэх 2013: 217];

-ей: *хуабей, бзаджей, мылгъурыджей:* Нобэ Урыху зыхуэмьгъэщIт уае тIэжIум гъуэгухэр мыл... мыл **гъурджей** щIыIащI, зи хээфэ вакъэхэр щIыха маршынэхэр, гулъэф зэуэ щайкIэ, етхъуэжIырт аби, кIэрахъуэрти, зэпрууэ гъуэгум къытеувэ-жырт... [Нало 2012: 148].

Егъэлеиныгъэ мардэм и зэхэлъ гъэпсыкIэм мыхъэнэуэ тIу иIэщ [Кабардино-Черкесский язык 2006: 127].

Япэр – зы предметым и шытыкIэр нэгъуэщI предметхэм я апхуэдэ шытыкIэм елыгытауэ егъэлеяуэ зрыщытыр кызырыщыгъэлыгъуарщ. Егъэлеиныгъэ мардэм и апхуэдэ гъэпсыкIэр кьохъу плъыфэцIэм и кьежьапIэ гъэпсыкIэм псалъэкIапэхуэ **нэхь, дьдэ** япыувэурэ. ПсалъэкIапэ **нэхь**-р плъыфэцIэм ипэ иту, **дьдэ**-р – и ужьым иту кьокIуэ. Щапхъэ: *Нэхь лъагэ дьдэ, нэхь цIэ дьдэ.*

Зы плъыфэцIэм тIэу кыттригъазэурэ кьакIуэмэ, егъэлеиныгъэ мардэ кьохъу. Щапхъэ: *НэхьыфIэхэм я нэхьыфIыж, нэхь хахуэхэм я нэхь хахуэж, Iуц и Iуцыж.*

Апхуэдэ кьэгъэщIыгъэхэм зэгъэпщэныгъэ мардэм ит а зы плъыфэцIэм тIэу кытрегъазэ, зэм зыхъуэж псалъэзешэ гъэпсыкIэу, куэд бжыгъэм иту, еигъэ цIэпапщIэ **я** щIыгъуу, зэми – зыгъэлыгъэщ лъабжьэужь **-ж** щIыгъуу; е кьежьапIэ гъэпсыкIэм ит а зы плъыфэцIэ дьдэр гъэпсыкIэ зэмышхэр иIэу кытрегъазэ: зэм зыхъуэж псалъэзешэм иту, закъуэ/куэд бжыгъэу, еигъэ цIэпапщIэхэу **и**-рэ **я**-рэ дэщIыгъуу, зэми зыгъэлыгъэщ лъабжьэужь **-ж** дэщIыгъуу. Мыпхуэдэ кьэгъэщIыгъэхэр зэпыхауэ ятх [Адыгэбзэ пэжырытхэмрэ нагыщэ гъэувыкIэмрэ я хабзэхэр 2005: 43].

ЕтIуанэ мыхъэнэр – шытыкIэм и мардэ нэхь лъэщ дьдэр елыгытауэ кызырыхэщырщ. Мы мыхъэнэр иIэу егъэлеиныгъэ мардэм и зэхэлъ гъэпсыкIэр кьохъу плъыфэцIэм и кьежьапIэ гъэпсыкIэм **дьдэ, икъукIэ, Iей, бзаджэ, хуабжьу** псалъэхэр япыувэурэ. Щапхъэ: *цэныфIэ – цэныфIэ дьдэ, гуащIэ – гуащIэ дьдэ, цIыIэ – икъукIэ цIыIэ, нэжэсужэ – хуабжьу нэжэсужэ.*

Зыхъуэж псалъэзешэм ит зэгъэпщэныгъэ мардэ плъыфэцIэхэм шыIэцIэ е цIэпапщIэ ящIыгъумэ, егъэлеиныгъэ мардэр къаштэ. Щапхъэ: *Абы шыхэм я нэхь дэгъуэр кыицэхуац* [Мэзыхэ 2015: 33]; *Сипхъу нэхьыцIэр псоми я нэхь Iуц сугъат, ауэ псоми я нэхь делэу кыицIэкIац* [Абазэ 1994: 47]; *А IуэхугъуитIыр сымым нэхьри нэхьыцхъэт икIи нэхь экIэлъымыкIуэт* [Жылэтеж 1983:111].

Зэгъэпщэныгъэ мардэ гъэпсыкIэхэр кызыэщIэзыкъуэ-мыхъун зэхыхъэхэм кышыгыгъэсэбапэмэ, егъэлеиныгъэ мыхъэнэр къаштэ. Щапхъэ: *Абы нэхьрэ нэхь дахэ уафэмрэ цIыльэмрэ я зэхуакум дэткъым.*

Языныкъуэ зыщыщ кьэзыгъэлыгъуэ плъыфэцIэхэм яIэфынущ мардэ зэлытыныгъэхэмрэ гъэпсыкIэ хуабжьхэмрэ: *пасэрей – нэхь пасэрей – нэхь пасэрей дьдэ – пасэрей дьдэ – пасэреицэ, пасэриуэ; ипэ – нэхь ипэ; икIэ – нэхь икIэ – нэхь икIэ дьдэ; иужьрей – нэхь иужьрей – нэхь иужьрей дьдэ.* Щапхъэ: *ЦIыхухэм ябгъэдишири цэху дьдэу кыжриIац: уи шым и жагъэр зтебухуэн хуейр иужьрей дьдэ кьежэкIыгъуэр ариц* [КIэрашэ 1986: 156].

Мы кьэдгъэлыгъуа плъыфэцIэхэм кызыэщIаубыдэ зыщыщ кьэзыгъэлыгъуэ мыхъэнэи шытыкIэ кьэзыгъэлыгъуэи. Абы кыхэкIкIэ апхуэдэ плъыфэцIэхэм зыщыщ-шытыкIэ кьэзыгъэлыгъуэ плъыфэцIэкIэ йоджэ. Зыщыщ мыхъэнэр мыпхуэдэхэм нэхьыщхэ шохъури, шытыкIэ мыхъэнэр зэхэкIауэ кьокIуэ: зэвгъапщэ: *пэрыт – цIыху пэрыт; икIэ – цIыху икIэ.* Щапхъэ: *МэкъумэшыщIэхэм яцIэрт абы хуэдэ цIыху икIэм, ЩауэлIэкъуэм деж цыхьэщIэ цIыхур апхуэдэ Iуэху мыхъумыщIэкIэ абы ныщIауэ цытын зэрыхуейр* [КIэрашэ 1986: 67].

Ди кьэхутэныгъэм кьрикIуахэр кызыэщIэпкъуэжмэ, адыгэбзэм хэт шытыкIэггэлъагъуэ плъыфэцIэхэр лъэныкъуэ зыбжанэкIэ шызэпкъырытхаш. Адыгэ тхакIуэхэм я художественнэ тхыгъэхэм кыхэтхэ щапхъэхэмкIэ гъэнщIа лэжыгъэм хьболъагъуэ адыгэбзэр предметым и шытыкIэ, и теплъэ, ипкъ зрыщыт и фIагъ нэгъуэщIхэри кьэзыгъэлыгъуэ псалъэхэмкIэ, нэгъуэщIу жыпIэмэ, плъыфIэцIэкIэ зырыкъулейм.

Лэжыгъэм япэу кышыгыгъэсэбапа фIэщыгъэцIэхэр: шытыкIэггэлъагъуэ плъыфэцIэ – качественные прилагательные, егъэлеиныгъэ мардэ – превосходная степень, зэлытыныгъэ мардэ – сравнительная степень, лъабжьэужь – суффикс; лъабжьэпэ – префикс; псалъэзешэ – падеж; псалъэкIапэ – частица, лъабжьэгъусэ – аффикс, гъэнэхуакIуэ – определенэ, кьэхьукIэцIэ – наречие.

ТегъэщIапIэ хъуа литературэрэ

1. *Абазэ Л.* Бжъыхъэ нэпсхэр: повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 1994. 280 н.
2. *АбытIэ В.* Ирамышыжа нысащIэ. Черкесск: Ставрополь тхыль тедзапIэ. Къэрэшей-Шэрджэс отделенэ, 1991. 264 н.
3. *Адыгэбзэ* пэжырытхэмрэ нагъыщэ гъэувыкIэмрэ я хабзэхэр. Налшык: Эльбрус, 2005. 284 с.
4. *Бозий Л.* ГъашIэ гъуэгуанэ. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2003. 275 н.
5. *Дыгъужь Къу.* Щымахуэ лэгъуыкыу. Япэ тхыль. Черкесск: Къэрэшей-Шэрджэс Республикэм и къэрал тхыль тедзапIэ, 2011. 176 н.
6. *Джаурджий Хь.З., Дзасэжь Хь.Е.* Адыгэбзэ. Япэ Iыхъэ. Налшык: Эльбрус, 1995. 288 н.
7. *Елгъэр К.* Лъагъуныгъэм и бзэ: повесть, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 1999. 424 н.
8. *Жылэтеж С.* Лыгъэ зэхэгъэкIыпIэ. Налшык: Эльбрус, 1983. 184 н.
9. Кабардино-черкесский язык. В 2 т. Нальчик: Эль-фа, 2006. Т. 1. 551 с.
10. *КIэрашэ Т.* Шу закъуэ. Налшык: Эльбрус, 1986. 420 н.
11. *Кыщокъуэ А.* Тхыгъэхэр томыхым щызэхуэхъэсауэ. II том. Налшык: Эльбрус, 2005.
12. *Къэрмокъуэ М.* Щихухэр иджыри мэкI. Налшык: Эльбрус, 1988. 480 н.
13. *Къэрмокъуэ М.* Пшапэ зэхуэгуэ. Повестхэр, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 2007. 264 н.
14. *Кхуэлуфэ Хь.* Гъатхэм и ныбжьыр. Рассказхэр, повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
15. *Мэзыхъэ Б.* Тхыгъэ кыыхэхэхэр. Налшык: Эльбрус», 2015. 552 н.
16. *Нало А.* Нэхуш шу. Роман. Налшык: Эльбрус, 1990. 359 н.
17. *Нало З.* Дыджым и IэфIыгъэ. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2012. 368 н.
18. *Урыс Хь.Щ.* Адыгэ грамматикэ. Налшык: Эльбрус, 2001. 232 н.
19. *Хьэх С.* Лъагъуэр гъуэгум хуокIуэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 2013. 624 н.
20. *Шагиров А.К.* Фонетика и морфология кабардинского языка. Нальчик: Эль-Фа, 2004. 222 с.
21. *ШэдэжьыхъэщIэ Хь.* Тхыгъэхэр. Налшык: Эльбрус, 1994. 432 н.
22. *ШоджэнцIыкIу I.* Софят и гъатхэ. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1962. 232 н.
23. *Эльбердов Х.У.* Грамматика кабардинского языка. Часть первая. Фонетика и морфология. Нальчик, 1948. 176 с.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Черкесова Зарета Валериевна, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), zara7belle@mail.ru

В работе проводится разносторонний анализ качественных прилагательных, предлагается подробная характеристика ряда их грамматических признаков. Более детально рассматриваются сравнительная и превосходная степени данной категории поскольку способы производства форм двух степеней отличаются большим разнообразием и каждая из них требует изучения не только с словообразовательной точки зрения, но также и с эмоционально-стилистической. Для большей наглядности и убедительности результаты наших наблюдений сопровождаются примерами из документальных источников.

В статье применены новые лингвистические термины на кабардино-черкесском языке, разработанные доктором филологических наук Б.Ч. Бижоевым.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, качественные прилагательные, грамматические признаки, сравнительная и превосходная степень.

GRAMMATIC SIGNS QUALITATIVE ADJECTIVES IN KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Cherkesova Zareta Valerievna, Candidate of Philology, Researcher of the Kabardino-Circassian Language sector of the Institute for the Humanities Researches – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), zara7belle@mail.ru

The paper provides a comprehensive analysis of qualitative adjectives, offers a detailed description of a number of their grammatical features. The comparative and superlative degrees of this category are considered in more detail, since the methods of producing forms of the two degrees are distinguished by a great variety, and each of them requires study not only from the word-formation point of view, but also from the emotional-stylistic one. For greater clarity and credibility, the results of our observations are accompanied by examples from documentary sources.

The article uses new linguistic terms in the kabardino-circassian language, developed by B.Ch. Bizhiev.

Keywords: kabardino-circassian language, qualitative adjectives, grammatical features, comparative and superlative degrees.

DOI: 10.31007/2306-5826-2020-4-2-47-101-107